

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

نقش عبادت در استكمال برزخی و اخروی نفس از نظر امام خمینی(ره)

توران ارشک^۱

چکیده

عبادت در آموزه‌های اسلامی به‌عنوان یکی از راه‌های اساسی برای تکامل معنوی و قرب به خداوند شناخته می‌شود. امام خمینی(ره)، به‌عنوان یکی از متفکران برجسته اسلامی، عبادت را ابزاری مهم برای استكمال نفس انسان در حیات دنیوی، برزخی و اخروی می‌داند. از منظر ایشان، عبادت نه‌تنها به رشد معنوی و تزکیه نفس کمک می‌کند، بلکه موجب ایجاد آمادگی روحی برای مواجهه با مراتب برزخی و سعادت اخروی می‌شود. هدف این پژوهش بررسی دیدگاه امام خمینی(ره) در مورد نقش عبادت در استكمال برزخی و اخروی نفس است. این پژوهش تلاش دارد تا با بهره‌گیری از آثار و اندیشه‌های امام خمینی(ره)، مفاهیمی مانند استكمال نفس، اثرات عبادت بر برزخ، و دستیابی به کمال اخروی را تحلیل و تبیین کند. روش تحقیق این مقاله، تحلیلی-توصیفی است و با مطالعه و بررسی منابع اولیه، نظیر آثار مکتوب امام خمینی(ره)، و همچنین استفاده از منابع قرآنی و روایات اسلامی، به تحلیل موضوع پرداخته شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که از دیدگاه امام خمینی(ره)، عبادت به‌عنوان یک عمل آگاهانه و عاشقانه، نقش کلیدی در تربیت روح و رسیدن به کمال انسان دارد. خلوص نیت و حضور قلب در عبادت، نه‌تنها موجب کمال نفس در دنیا می‌شود، بلکه

¹ کارشناسی ارشد فلسفه و کلام اسلامی. دانشگاه تهران، دانشکدگان فارابی. @gmail.com1996tttarashk

برزخ و آخرت انسان را نیز متأثر می‌سازد و سعادت ابدی را تضمین می‌کند. این پژوهش به اهمیت شناخت و عمل به مبانی عبادی در دستیابی به اهداف عالی معنوی تأکید دارد.

کلید واژه: عبادت، استكمال نفس، برزخ، آخرت، امام خمینی(ره).

۱- مقدمه

عبادت به عنوان یکی از بنیادی‌ترین اعمال انسان در آموزه‌های اسلامی، جایگاهی بی‌بدیل در سیر کمالی انسان دارد. در این جهان‌بینی، انسان موجودی دو بُعدی است؛ جسمانی و روحانی، و عبادت به عنوان راهی برای پرورش بعد روحانی و اتصال به مبدأ هستی معرفی شده است. این عمل عبادی، نه تنها در جهت تزکیه نفس و اصلاح اخلاقی انسان عمل می‌کند، بلکه در فراهم آوردن شرایط لازم برای کمال برزخی و سعادت اخروی نقش تعیین‌کننده‌ای دارد. از دیدگاه اسلامی، اعمال عبادی همچون نماز، روزه و سایر عبادات، به عنوان پُل ارتباطی میان انسان و خداوند، ظرفیت تغییر بنیادین در روح و جان انسان را دارند. امام خمینی (ره) نیز در آثار خود، عبادت را به عنوان سفری روحانی مطرح می‌کند که انسان را به سوی غایت حقیقی خود، یعنی قرب الهی، سوق می‌دهد و بر آثار وجودی و متافیزیکی عبادت بر نفس تأکید ویژه دارد (خمینی، آداب الصلاة، ص ۶۵). از منظر امام خمینی (ره)، عبادت تنها عملی ظاهری نیست، بلکه فرایندی است که از نیت خالص، حضور قلب و معرفت به خداوند سرچشمه می‌گیرد. او معتقد است عبادت در صورتی می‌تواند به استكمال نفس منجر شود که همراه با معرفت عمیق و عشق به خداوند باشد. وی در آثار خود تصریح می‌کند: «عبادت، آینه‌ای است که حقیقت وجود انسان را آشکار می‌سازد و او را به سوی کمال مطلق رهنمون می‌کند» (خمینی، شرح دعای سحر، ص ۴۳). ایشان تأکید دارد که مراتب کمال برزخی و اخروی انسان، ارتباط مستقیمی با کیفیت عبادات او در حیات دنیوی دارد. به بیان دیگر، عبادت خالصانه در دنیا، زمینه‌ساز دستیابی به درجات والای روحانی در برزخ و آخرت است (خمینی، مصباح الهدایة الی الخلافة والولایة، ص ۷۸). اهمیت و ضرورت این تحقیق در این است که با بررسی دیدگاه امام خمینی (ره)، ارتباطی شفاف میان عبادات و مسیر تکامل انسان از مرحله حیات دنیوی تا برزخ و آخرت ارائه می‌شود. این پژوهش با تحلیل آثار و اندیشه‌های امام خمینی (ره)، نشان می‌دهد که چگونه عبادات می‌توانند نقش تعیین‌کننده‌ای در مسیر سعادت ابدی ایفا کنند. در جهان امروز که بسیاری از اعمال دینی به ظواهر تقلیل یافته‌اند، مطالعه و بازخوانی این دیدگاه‌ها می‌تواند به بازشناسی نقش اصلی عبادات در تربیت معنوی و استكمال نفس کمک شایانی کند. بنابراین با توجه به اهمیت بالای این موضوع پژوهش‌های متعددی در این زمینه انجام شده است از جمله: ۱- پایان نامه تاثیر عبادت بر تکامل نفس با تاکید بر آراء تفسیری ابن سینا و امام خمینی (۱۳۹۲)، نوشته زهره برقی و زهرا شرفی. ۲- مقاله عبادت و عبودیت از منظر امام خمینی قدس سره شریف (۱۳۸۲)، نوشته سیده سعیده بخشیان. ۳- مقاله مربیان باطنی و خارجی سعادت انسان در اندیشه امام خمینی (س) (۱۳۹۱)، نوشته عطیه زندیه. پژوهش حاضر با تمرکز بر نقش عبادت در استكمال برزخی و

اخروی نفس از دیدگاه امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه)، ویژگی‌های متمایزی دارد. نخست، این پژوهش بر تأثیر عبادت در کیفیت حیات برزخی و سعادت اخروی تأکید دارد، در حالی که بسیاری از تحقیقات پیشین بیشتر به تأثیر کلی عبادت بر تکامل نفس پرداخته‌اند. دوم، این پژوهش رویکردی میان‌رشته‌ای دارد و رابطه عبادت با استكمال روح را تحلیل می‌کند. سوم، به‌جای بررسی عبادت به‌عنوان یک مفهوم کلی، این تحقیق ارتباط مستقیم اعمال عبادی با سرنوشت اخروی انسان را تبیین می‌کند. در مقابل، پژوهش‌هایی مانند «تأثیر عبادت بر تکامل نفس با تأکید بر آراء تفسیری ابن سینا و امام خمینی»، بیشتر بر دیدگاه‌های تفسیری و فلسفی متمرکز بوده‌اند و «عبادت و عبودیت از منظر امام خمینی»، به جایگاه عبودیت در اندیشه ایشان پرداخته است. پژوهش حاضر، با تمرکز بر بُعد برزخی و اخروی عبادت، تحلیلی جدید ارائه می‌دهد.

پژوهش حاضر درصدد پاسخگویی به این سوالات است که: (۱) چگونه عبادت بر تکامل نفس در عالم برزخ و آخرت تأثیر می‌گذارد؟ (۲) دیدگاه امام خمینی درباره ارتباط عبادت با سعادت اخروی چیست؟ و فرضیات پژوهش بر این مبنا استوارند که عبادت خالصانه، موجب تهذیب روح و استكمال نفس در حیات برزخی و اخروی می‌شود و اینکه امام خمینی عبادت را نه‌تنها وسیله‌ای برای رشد فردی، بلکه ابزاری برای تقرب به خدا و سعادت جاودان می‌داند.

۲- مبانی نظری عبادت از منظر امام خمینی(ره)

عبادت در تعالیم اسلامی به معنای خضوع و تسلیم در برابر خداوند است و هدف از آن، تقرب به حق تعالی و خروج از مرزهای نفس‌پرستی است. امام خمینی(ره) عبادت را مسیری برای اتصال انسان به حقیقت مطلق می‌داند و معتقد است که هدف اصلی از عبادات، رشد معنوی و دستیابی به معرفت الهی است. ایشان تصریح می‌کند: «عبادت حقیقی، خضوع آگاهانه و عاشقانه انسان در برابر ذات اقدس الهی است و وسیله‌ای برای تهذیب نفس و خروج از حجاب‌های ظلمانی و نورانی» (خمینی، آداب الصلاة، ص ۴۳). از این منظر، عبادت تنها انجام اعمال ظاهری نیست، بلکه تحولی درونی و روحانی در انسان ایجاد می‌کند که او را به کمال می‌رساند.

امام خمینی(ره) عبادت را ابزاری مهم برای تزکیه و تکامل نفس می‌داند. او بر این باور است که نفس انسانی، با انجام عبادات، از مراتب دانیه به درجات عالییه سوق داده می‌شود. در نگاه ایشان، عبادت تنها برای رفع نیازهای دنیوی یا ترس از عذاب الهی نیست، بلکه هدف نهایی

آن، قرب الهی و فنا در حق است. به گفته اما خمینی(ره)، «عبادت، پلی برای عبور از نفس و رسیدن به حقیقت محض است. هر گامی که انسان در این مسیر بردارد، او را به کمال جدیدی می‌رساند» (خمینی، شرح دعای سحر، ص ۵۱). امام خمینی(ره) تأکید دارد که عبادت، زمانی اثرگذار است که همراه با حضور قلب و خلوص نیت باشد. عبادت بدون معرفت و عشق، خالی از اثر تربیتی و روحانی است. عبادت، به‌ویژه اگر با نیت خالص و آگاهی انجام شود، تأثیر عمیقی بر روح و روان انسان دارد. از منظر امام خمینی(ره)، عبادات موجب آرامش قلب، تهذیب نفس و آمادگی برای دریافت فیوضات الهی می‌شوند. «نماز، به‌عنوان برترین عبادت، انسان را از حجاب‌های مادی جدا کرده و او را به نورانیت الهی متصل می‌کند» (خمینی، مصباح الهدایه، ص ۷۸). عبادت همچنین نقش مهمی در کاهش وابستگی به دنیا و تقویت ایمان و تقوا دارد. امام معتقد است که عبادت، روح را از آلودگی‌های نفسانی پاک می‌کند و انسان را برای مواجهه با مراتب برزخی و اخروی آماده می‌سازد. در نگاه امام خمینی(ره)، تأثیرات روحی عبادت محدود به فرد نیست، بلکه جامعه را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد. او بر این باور است که عبادات جمعی مانند نماز جماعت، علاوه بر تقویت وحدت میان مسلمانان، موجب گسترش تقوا در میان افراد جامعه می‌شود (خمینی، آداب الصلاة، ص ۱۱۲). این اثرگذاری، ناشی از ماهیت عبادی اعمال است که نه‌تنها فرد را به کمال می‌رساند، بلکه ارزش‌های الهی را در اجتماع ترویج می‌دهد.

3- رابطه عبادت و استکمال برزخی

برزخ، به‌عنوان مرحله‌ای میان دنیا و قیامت، مکانی است که روح انسان پس از مرگ وارد آن می‌شود. در این مرحله، اعمال دنیوی فرد تأثیرات خود را بر وضعیت روح او خواهند گذاشت. استکمال برزخی به‌طور خاص به فرآیند تکامل روحانی فرد در این مرحله اشاره دارد. در این دوره، اعمال دنیوی به‌ویژه عبادات، به‌صورت‌های معنوی و نورانی تجلی می‌کنند و به تکامل روح فرد در برزخ می‌انجامند (آل کاشف، حیات برزخی انسان، ص ۱۵).

1-3 تأثیر اعمال دنیوی بر کیفیت حیات برزخی

اعمال دنیوی انسان، به‌ویژه عبادات، نه‌تنها در دنیا بلکه در برزخ نیز تأثیرات عمیق و سرنوشت‌سازی دارند. بر اساس آموزه‌های اسلامی، برزخ مرحله‌ای بین دنیا و آخرت است که در آن روح انسان با حقیقت اعمال خود روبه‌رو می‌شود. در این مرحله، دیگر فرصت جبران و تغییر مسیر وجود ندارد و هر آنچه فرد در دنیا کاشته است، در برزخ برداشت خواهد کرد.

۷۰). و بدان که اگر قدمی در راه سعادت زدی و اقدامی نمودی، و با حق - تعالی مَجْدُهُ - از سر آشتی بیرون آمدی و عذر ماسبق خواستی، درهائی از سعادت به رویت باز شود، و از عالم غیب از تو دستگیرها شود و حجابهای طبیعت، یک یک، پاره شود و نور فطرت بر ظلمتهای مکتسبه غلبه کند، و صفای قلب و جلای باطن بروز کند و درهای رحمت حق تعالی به رویت باز شود، و جاذبه الهیه تو را به عالم روحانیت جذب کند، و کم کم محبت حق در قلبت جلوه کند و محبتهای دیگر را بسوزاند، و اگر خدای - تبارک و تعالی - در تو اخلاص و صدق دید، تو را به سلوک حقیقی راهنمایی کند و کم کم چشمت را از عالم کور کند و به خود روشن فرماید، و دلت را از غیر خودش وارسته و به خودش پیوسته کند. (امام خمینی(ره)، تهذیب نفس و سیر و سلوک از دیدگاه امام خمینی(ره)، ص 570)

بنابراین خلوص نیت در عبادت، آدمی را به روحانیت جذب و او را به قرب الهی می رساند و روح انسان را در برزخ نورانی می کند و باعث کمال آن می شود. عبادات خالصانه، فرد را برای ورود به برزخ آماده کرده و از دوری از حقیقت جلوگیری می کند. نماز شب و ذکر الهی، از عبادات کلیدی برای رشد معنوی روح در عالم پس از مرگ محسوب می شوند.

4- نمونه هایی از آموزه های امام خمینی (ره) در مورد ارتباط بین اعمال و برزخ

امام خمینی (ره) در بسیاری از آثار خود به تأثیر اعمال دنیوی بر وضعیت روح انسان در برزخ اشاره کرده اند. به باور ایشان، اعمال و عبادات انسان در این دنیا نه تنها در زندگی دنیوی، بلکه در عالم برزخ و حیات پس از مرگ نیز تأثیرگذار خواهند بود.

امام خمینی (ره) بیان می کنند که عبادات صحیح و روحانی در دنیای مادی، در عالم برزخ به صورت نورانی و جلال مند برای فرد تجلی می کنند. ایشان تأکید دارند که به خصوص عبادات فردی مانند نماز و ذکر خداوند، نورانی می شود و موجب کمال و تعالی روح در برزخ می گردد. در این زمینه، امام خمینی (ره) می فرمایند: "عبادت به منزله نور است که در برزخ به صورت پرتوهایی بر روح فرد می تابد و آن را از تاریکی ها و کدورت های دنیوی آزاد می سازد" (خمینی، معراج السعاده، ص ۴۲)، همچنین ایشان بر اهمیت خلوص نیت در عبادات تأکید داشتند و معتقد بودند که تنها نیت خالص است که می تواند اثرات مثبت و نورانی در برزخ داشته باشد. ایشان به طور خاص به این موضوع اشاره می کنند که نیت عبادات باید از هر گونه ریا و خودنمایی آزاد باشد تا در عالم برزخ تأثیر مطلوب داشته باشد. "اگر نیت عبادات خالص باشد، آثار آن در برزخ بر روح فرد همانند شمع است که در تاریکی می سوزد و آن را روشن می کند" (خمینی، آداب الصلاة، ص ۱۵۵). از نظر امام خمینی (ره)، گناهان انسان نه تنها در دنیا آثار

منفی دارند، بلکه بر روح او در برزخ نیز تأثیرگذار خواهند بود. گناهان باعث ایجاد تاریکی و ظلمت در روح انسان می‌شوند که به‌صورت کیفی در برزخ تجلی می‌کند. امام به‌صراحت می‌فرمایند: "گناه انسان در دنیا، همچون زنجیری است که روح را در برزخ به‌وسیله خود به عقب می‌کشد و از حرکت به‌سوی کمال باز می‌دارد" (خمینی، ولایت فقیه، ص ۹۹).

5- عبادت و استكمال اخروی نفس

عبادت در دیدگاه امام خمینی (ره) نه تنها یک تکلیف دینی است، بلکه ابزار مهمی برای تکامل اخروی انسان محسوب می‌شود. امام خمینی (ره) در آثار مختلف خود به‌ویژه در «معراج السعاده» و «آداب الصلاه» تأکید می‌کنند که عبادت به‌عنوان یک وسیله معنوی، فرد را در مسیری قرار می‌دهد که به کمالات اخروی دست یابد. از نظر امام، هدف اصلی عبادات رسیدن به قرب الهی است و این نزدیکی به خداوند در آخرت تجلی کامل‌تری پیدا می‌کند (خمینی، معراج السعاده، ص ۴۲).

1-5 تفاوت بین کمالات برزخی و اخروی از نظر امام خمینی (ره)

امام خمینی (ره) در تبیین تفاوت‌های کمالات برزخی و اخروی، به ماهیت تکاملی روح انسان در این دو مرحله اشاره دارند. برزخ به‌عنوان مرحله‌ای میانی میان دنیا و آخرت، جایی است که روح انسان با آثار اعمال خود مواجه می‌شود. در این مرحله، کمالات و نقایص روحی فرد تجلی می‌یابند و روح همچنان در مسیر تکامل قرار دارد. اما در قیامت، این مسیر به نتیجه نهایی خود می‌رسد و انسان یا به کمال مطلق و قرب الهی دست می‌یابد یا گرفتار نتایج منفی اعمال خود می‌شود. امام خمینی (ره) بیان می‌کنند که برزخ محل تجلی اعمال و نیت انسان است. در این مرحله، روح انسان به‌صورت تدریجی آماده ورود به قیامت می‌شود. ایشان معتقدند که عبادت‌های دنیوی، اگر با نیت خالص انجام شوند، در برزخ به شکل نورانیت روحی و آرامش درونی ظاهر خواهند شد. اما اگر عبادات تنها به‌صورت ظاهری و بدون حضور قلب انجام شده باشند، در برزخ نمی‌توانند تأثیر مثبتی بر روح بگذارند و فرد همچنان در گیر تعلقات دنیوی خواهد بود (خمینی، آداب الصلاه، ص ۱۸۷).

2-5 ماهیت کمالات برزخی و نقش عبادات در آن

برزخ مرحله‌ای است که روح، بدون تعلقات جسمانی، آمادگی پذیرش حقایق را پیدا می‌کند. در این مرحله، اعمال انسان به شکل حقایق عینی تجلی می‌یابند. عباداتی که در دنیا انجام

شده‌اند، در برزخ به‌عنوان ذخیره‌های معنوی انسان محسوب می‌شوند. به همین دلیل، کسانی که در دنیا عبادات خود را با معرفت و خلوص انجام داده‌اند، در برزخ از آرامش و نورانیت برخوردار خواهند بود، درحالی‌که کسانی که از عبادت غافل بوده‌اند، دچار حسرت و گرفتاری می‌شوند (خمینی. سرالصلاح، ص ۹۸). در مقابل، کمالات اخروی به مرحله‌ای اشاره دارند که پس از قیامت، نتایج نهایی اعمال انسان نمایان می‌شوند. برخلاف برزخ که در آن نوعی حرکت و تکامل روحی وجود دارد، در آخرت، کمالات و نقص‌های انسان تثبیت شده‌اند و امکان تغییر در آن‌ها وجود ندارد. امام خمینی (ره) بر این باورند که عبادات، مهم‌ترین عامل برای آماده‌سازی روح جهت نیل به کمالات اخروی هستند. نماز، روزه، ذکر و سایر اعمال عبادی، همچون تمرینی برای رهایی از تعلقات دنیوی و تقویت روح برای زندگی جاودانه در آخرت عمل می‌کنند (خمینی. چهل حدیث، ص ۲۳۵). ایشان در ادامه توضیح می‌دهند که قرب الهی، والاترین مرتبه کمال اخروی است و عبادات، وسیله‌ای برای رسیدن به این مقام محسوب می‌شوند. اما این عبادات زمانی مؤثر خواهند بود که از روی معرفت و عشق الهی انجام شوند. اگر عبادت تنها به‌عنوان یک وظیفه ظاهری انجام گیرد و در آن حضور قلب و نیت خالص وجود نداشته باشد، نمی‌تواند روح را برای کمالات اخروی آماده سازد (خمینی. آداب الصلاه، ص ۲۱۲).

3-5 نقش عبادت در دستیابی به سعادت اخروی

عبادت در نظر امام خمینی (ره) به‌عنوان وسیله‌ای برای فناء فی‌الله تلقی می‌شود. امام بر این باور بودند که هدف نهایی عبادات انسان باید رسیدن به درجه‌ای از کمال باشد که در آن انسان نه تنها به خداوند نزدیک شود، بلکه خود را در ذات الهی فانی کند. این فناء، به‌معنای محو شدن انسان در اراده و خواسته‌های خداوند است. امام خمینی (ره) می‌فرمایند:

"عبادت، وسیله‌ای است برای رسیدن به فناء فی‌الله، جایی که انسان خود را در خداوند گم می‌کند و دیگر هیچ‌گونه تعلق دنیوی و فردی در دل او باقی نمی‌ماند" (خمینی، آداب الصلاه، ص ۱۷۵). این دیدگاه نشان می‌دهد که عبادات نه تنها برای تکامل روح انسان در دنیا و برزخ، بلکه برای تحقق سعادت ابدی و فناء در ذات الهی در نظر گرفته شده‌اند. امام خمینی (ره) به جایگاه عشق الهی در عبادات نیز توجه ویژه‌ای داشته‌اند. عشق به خداوند به‌عنوان مهم‌ترین

عامل در عبادات، عامل اساسی در تکامل روح انسان در نظر گرفته شده است. از دیدگاه امام خمینی (ره)، عشق به خداوند باید در تمام مراحل عبادت حضور داشته باشد تا عبادت، به عنوان یک عمل عبادی، حقیقتاً اثرگذار باشد. امام می‌فرمایند: "اگر عبادت با عشق به خداوند همراه باشد، روح انسان در این مسیر به کمال می‌رسد و این عشق است که انسان را به مقام قرب الهی می‌رساند" (خمینی، صحیفه نور، ج ۲، ص ۳۵).

نتیجه‌گیری

عبادت در اندیشه امام خمینی (ره) به عنوان یک ابزار روحانی و معنوی برای تکامل انسان در سطوح مختلف زندگی، از جمله در برزخ و آخرت، مطرح است. امام خمینی (ره) عبادت را نه تنها یک تکلیف دینی، بلکه یک فرایند ضروری برای رشد و تکامل روحانی انسان می‌داند. عبادات، به ویژه وقتی با نیت خالص و توجه قلبی به انجام می‌رسند، به عنوان وسیله‌ای برای پاکسازی نفس و نزدیکی به خداوند معرفی می‌شوند. امام خمینی (ره) در آثار خود، به ویژه در «معراج السعاده» و «آداب الصلاه»، بر نقش تأثیرگذار عبادت در تحول باطنی و اصلاح نفس تأکید دارند. در این دیدگاه، عبادات نه تنها در این دنیا به تعالی روح می‌انجامد، بلکه آثار آن در برزخ و آخرت نیز نمایان می‌شود. به عبارت دیگر، عبادت در نگاه امام خمینی (ره) به عنوان یک ابزار کلیدی برای رهایی از بندهای مادی و رسیدن به کمالات معنوی در دنیا و آخرت عمل می‌کند. امام خمینی (ره) به ویژه بر اهمیت خلوص نیت و حضور قلب در عبادات تأکید دارند و معتقدند که بدون این دو، عبادت تنها یک عمل ظاهری خواهد بود و اثرات آن در کمال روحانی انسان نخواهد بود. عبادت در مکتب امام خمینی (ره) به عنوان یک عامل اساسی در تکامل روحی انسان‌ها در هر سه بعد (دنیوی، برزخی و اخروی) مطرح است. در بعد برزخی، اعمال انسان تأثیرات مستقیمی بر وضعیت روحانی او دارند و در نهایت در آخرت، این اعمال به سعادت و کمال نهایی او منجر می‌شود. به طور کلی، این دیدگاه امام خمینی (ره) نشان می‌دهد که عبادت نه تنها در تأمین آرامش و رضایت در این دنیا مؤثر است، بلکه در سفر روحانی انسان به سوی خداوند و در رسیدن به مراحل کمال در عالم برزخ و آخرت نیز نقشی کلیدی دارد.

منابع

- 1- آل کاشف، حسن. «حیات برزخی انسان». بیروت: دارالکتاب، ۲۰۱۴.
- 2- خمینی، روح‌الله. «آداب الصلاة». قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ ششم، ۱۳۷۹.
- 3- خمینی، روح‌الله. «شرح دعای سحر». قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ هشتم، ۱۳۸۰.
- 4- خمینی، روح‌الله. «صحیفه نور». تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ج ۲، ۱۳۸۱.
- 5- خمینی، روح‌الله. «مصباح الهدایة الى الخلافة والولاية». قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ چهارم، ۱۳۷۷.
- 6- خمینی، سیدروح‌الله، شرح چهل حدیث، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، چاپ چهارم، ۱۳۸۸ ش.
- 7- خمینی، روح‌الله، تهذیب نفس و سیر و سلوک از دیدگاه امام خمینی (س)، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)،
- 8- شجاعی، علی. «عرفان و برزخ: تأثیر عبادات در حیات پس از مرگ». قم: نشر معارف، ۲۰۱۱.
- 9- شیخ‌الاسلامی، محمد. «عرفان عملی و آثار آن در برزخ». تهران: انتشارات حکمت، ۲۰۱۳.
- 10- صدوق، محمدبن‌علی، الامالی، تهران، کتابچی، چاپ ششم، ۱۳۷۶ ش.
- 11- فرهنگ، محمد. «تأثیر عبادات بر روح انسان». تهران: انتشارات صدرا، ۲۰۰۷.